

सार्वजनिक ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचे उपयोजन

तृप्ती सुभाष अंब्रे

पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी
टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

डॉ. बी.एम.पानगे

जयकर ग्रंथालय,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे - ०७

सार्वजनिक ग्रंथालय म्हणजे लोकांनी लोकांसाठी चालविलेले लोकांचे ग्रंथालय होय. ही ग्रंथालये सर्व प्रकारच्या वाचकांसाठी खुली असतात. या प्रकारच्या ग्रंथालयांमध्ये प्रवेश मिळविण्यासाठी धर्म, जात, लिंग असा कोणताही भेदभाव केला जात नाही. सार्वजनिक ग्रंथालये ही विनामूल्य अथवा अल्पमूल्यात माहिती व अन्य ग्रंथालयीन सेवा देत असतात.

माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात झालेल्या प्रगतीमुळे सर्वच क्षेत्रांत मूलगामी बदल घडून येत आहेत. ग्रंथालय क्षेत्र त्याला अपवाद नाही. विविध विषयांवरील माहिती जमा करून ती योग्य प्रकारे सांभाळून वाचकांना त्यांच्या मागणीनुसार उपलब्ध करून द्यायची अशी पद्धत ग्रंथालयांत प्रचलित होती. पण आधुनिक युगात माहिती तंत्रज्ञानामुळे माहिती केवळ मुद्रित साधनांपुरतीच मर्यादित राहिलेली नाही. ती आता नव्याने आलेल्या इलेक्ट्रॉनिक व संगणकीय साधनातून मिळू लागली आहे. त्यामुळे उपलब्ध होणाऱ्या माहितीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी संगणकीय माध्यमांचा, तंत्रांचा वापर करणे आज क्रमप्राप्त झाले आहे. त्यासाठी आवश्यक भौतिक साधनसामग्री आणि प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची गरज आहे. संगणकीय माध्यमांनी सुसज्ज अशा ग्रंथालयातील संदर्भसाहित्य, प्रलेख, अभिलेख हे संगणक, सी.डी., डी. व्ही. डी. व पेन ड्राईव्ह यांसारख्या इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांमध्ये साठवून वाचकांना विनाविलंब उपलब्ध करून देता येते. माहितीची साठवणूक करण्याच्या व ती त्वरित उपलब्ध करून देण्याच्या संगणकांच्या क्षमतेमुळे ग्रंथालयक्षेत्रात क्रांती घडून आली आहे.

दृक्-श्राव्य माध्यमांचे १९७० च्या दशकातील आगमन, तसेच संगणकाचे १९८० च्या दशकातील आगमन, इंटरनेटच्या १९९० च्या दशकातील प्रभाव यामुळे ग्रंथालये कात टाकू लागली आहेत. ई-साहित्याच्या उपलब्धतेमुळे ती झपाट्याने बदलत आहेत. ई-ग्रंथवाचनयंत्रांमुळे वाचकांना एकाचवेळी कुठेही एकाच ग्रंथाचे वाचन शक्य झाले आहे. वेब २.० तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालयांना वाचकांशी संवाद साधण्यासाठी फेसबुकसारखी सामाजिक जाळी, ब्लॉग,

आर. एस. एस. फीड यांसारखी साधने उपलब्ध झाली आहेत. यांमुळे वाचकांना चोवीस तास अखंड सेवा पुरविणे शक्य आहे. संगणक आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या युतीमुळे आभासी संदर्भसेवा पुरविता येते. संगणक व इंटरनेटच्या माध्यमातून वाचक व ग्रंथपाल यांमधील परस्परसंवाद अधिक सुकर होण्याची चिन्हे दिसू लागली आहेत. व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंगद्वारा विविध कार्यक्रमांतर्गत वाचकांचा सहभाग घेणे शक्य झाले आहे. आर. एफ. आय. डी. या रेडिओ फ्रिक्वेन्सी तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालयांच्या सुरक्षेचा प्रश्न सुटला आहे. तसेच जलद गतीने वाचकांना साहित्य पुरविण्याचे काम सुकर झाले आहे. क्यू. आर. कार्ड सारख्या नव्या तंत्रज्ञानाच्या उपयोजनामुळे वाचकांना भ्रमणध्वनीवर ग्रंथालयांच्या साहित्यातील माहिती तसेच तालिका उपलब्ध होणे शक्य झाले आहे.

अंकीय तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालयाकडील दुर्मीळ साहित्याचा ठेवा माहितीरूपात जतन करणे सहज शक्य झाले आहे. यामुळे कागदाच्या नश्वरतेमुळे नाहीशी होऊ लागलेल्या पुस्तकाचे संरक्षण करणे फारसे कठीण राहिले नाही. आपला सांस्कृतिक ठेवा आपण माहिती तंत्रज्ञान पुढच्या पिढीपर्यंत पोहोचवू शकतो. सार्वजनिक ग्रंथालयांनी त्या दृष्टीने पाऊल उचलले पाहिजे.

माहिती तंत्रज्ञानामुळे संगणकीय जाळ्यात सहभागी झालेल्या ग्रंथालयामध्ये परस्परसंवाद व सहकार साधता येतो. यामध्ये सहभागी झालेल्या ग्रंथालयांना संगणकीय जोडण्यांच्या साहाय्याने एकमेकांशी थेट संपर्क साधता येत असल्यामुळे त्यांना इतर ग्रंथालयात असलेल्या ज्ञानसाधनांची माहिती मिळू शकते. वाचकांना हवी ती माहिती त्वरित उपलब्ध करून देता येते. ही माहिती ऑनलाईन उपलब्ध होत असल्यामुळे ती अद्ययावत असते. इंटरनेटच्या साहाय्याने माहिती कोठेही त्वरेने उपलब्ध होत असल्यामुळे माहितीची देवाणघेवाण करणे सोपे जाते. इंटरनेटमुळे ग्रंथालयातील साहित्यसंग्रहाची झेप आता अमर्याद स्वरूपात वाढली आहे. ग्रंथालयात असलेल्या साहित्याचा वापर दूरवर राहणाऱ्या वाचकांना घरबसल्या सहजपणे करता येतो.

इतर ग्रंथालयात असलेली माहिती आपल्या वाचकांना उपलब्ध करून देणे, ग्रंथालयामधील संगणकीय जाळ्यामुळे (Networks) शक्य झाले आहे. त्यामुळेच इंटरनेट या महाजाळ्याला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यामुळेच सार्वजनिक ग्रंथालयांनी आज वाचकांची गरज लक्षात घेऊन त्यांच्यासाठी इंटरनेट सेवा उपलब्ध करून दिली पाहिजे.

जगाच्या कानाकोपऱ्यातील माहिती क्षणार्धात वाचकांना पुरविणे आज ग्रंथालयांना शक्य झाले आहे. संगणकाच्या साहाय्याने घरच्या घरी ग्रंथालयांच्या ऑनलाईन तालिका (OPAC) बघणे तसेच ग्रंथालयातील अंकीय साहित्य घरी

बसून वाचता येणेही वाचकांना शक्य आहे. यामुळे ज्येष्ठ नागरिक तसेच अपंग वाचक या सर्वांना ग्रंथालयात न येता ग्रंथालयातील साहित्य वाचनाचा लाभ घेता येतो. अंकीय ग्रंथालये आता २४ X ७ अशा अखंडित सेवा पुरवू शकतात. सार्वजनिक ग्रंथालयांना यामुळे जगभरातले वाचक मिळू शकतात. त्यांच्या सेवा अधिकाधिक व्यापक होऊ शकतात.

ग्रंथालय क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाने घडवून आणलेले हे परिवर्तन प्रगतिशील आणि वाचकांच्या दृष्टीने निश्चितच हितावह आहे. म्हणूनच सार्वजनिक ग्रंथालयांनी त्यांच्या ग्रंथालयसेवांच्या मर्यादा दूर करून त्या सेवांमध्ये गुणवत्ता आणण्यासाठी, वाचकांच्या वाढत्या गरजा भागविता येण्यासाठी आणि ग्रंथालयाची विविध कामे त्वरेने करतायेण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमांचा स्वीकार करणे आवश्यक झाले आहे. आजच्या सार्वजनिक ग्रंथालयांनी वाचकांना चांगल्या सेवा देण्यासाठी संगणकाचा वापर करणे गरजेचे आहे. जलद गतीने नोंदी करण्यासाठी व शोधण्यासाठी संगणक अतिशय उपयुक्त साधन आहे. प्रत्येक जिल्हा ग्रंथालयात किमान १० संगणक व संगणकाचा वेगळा विभाग असावा.

संगणकासोबत ग्रंथालयाशी संबंधित संगणक प्रणाली आवश्यक आहे. संगणकीकरणासाठी लागणारी उपकरणे बरीच महाग असल्यामुळे तसेच ती अल्पावधीत कालबाह्य होत असल्यामुळे त्यांच्या खरेदीवर होणारा खर्च सार्वजनिक ग्रंथालयांना परवडणारा नाही. त्यासाठी सार्वजनिक ग्रंथालयांनी आर्थिक समस्या सोडविण्यासाठी विविध मार्गांनी आणि अनुदानातून निधी मिळविण्याचे प्रयत्न करावेत. राजा राममोहन रॉय ग्रंथालय प्रतिष्ठान सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या आधुनिकीकरणासाठी विविध योजनांद्वारा आर्थिक निधी उपलब्ध करून देते. या योजनांचा लाभ सार्वजनिक ग्रंथालयांनी घ्यायला हवा. समाजातील दानशूर व्यक्तींना आवाहन केल्यास त्यांच्याकडून निश्चितच ग्रंथालयांच्या संगणकीकरणासाठी देण्यांच्या रूपाने आर्थिक मदत मिळू शकेल. तसेच आज 'कोहा', 'ई-ग्रंथालय' यांसारखी सॉफ्टवेअर, संगणक प्रणाली इंटरनेटवरून विनाशुल्क उपलब्ध आहेत. अशा सॉफ्टवेअरचा उपयोग सार्वजनिक ग्रंथालयांनी ग्रंथालयाचे संगणकीकरण करण्यासाठी करावा.

सार्वजनिक ग्रंथालयांनी आपल्या ग्रंथालयाचे संकेतस्थळ (वेबसाईट) निर्माण करून सेवा द्यावी. अमेरिकेतील कित्येक सार्वजनिक ग्रंथालये ई-साहित्याबरोबर ग्रंथवाचनयंत्रे वाचकांना घरी देतात. अशा सुविधा ग्रंथालय आज देऊ शकतात. सध्या टाटा, आदित्य बिल्डा समूह, इन्फोसिस यांसारख्या खाजगी कंपन्या ग्रंथालयांना आर्थिक मदत देतात. अशा कंपन्यांकडून सार्वजनिक ग्रंथालयांनी अर्थ सहाय्य मिळविण्याचा प्रयत्न करावा.

- ग्रंथालयामध्ये हायस्पीड इंटरनेट कनेक्शन उपलब्ध करून घ्यावे व वाचकांच्या मागणीनुसार त्यास अल्पदरात इंटरनेट सुविधा उपलब्ध करून द्यावी.
- (OPAC) सुविधांची सोय वाचकांसाठी ग्रंथालयाने उपलब्ध करून द्यावी.
- ग्रंथालयात (LAN) सुविधा असावी.
- ग्रंथालयात झेरॉक्सची सुविधा असावी आणि वाचकांच्या मागणीनुसार अल्प दरात झेरॉक्सची सुविधा त्यांना उपलब्ध करून द्यावी.
- ग्रंथालयांनी स्वतःची वेबसाईट करून त्यावर ग्रंथालयातील ग्रंथ, नियतकालिके व दुर्मिळ ग्रंथांची यादी द्यावी. ग्रंथालयात नवीन ग्रंथसाहित्याची माहिती अद्ययावत ठेवावी.
- दुर्मिळ ग्रंथ हा महत्त्वाचा ठेवा आहे. अभ्यासकांच्या मागणीनुसार त्यांना तो उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. या ग्रंथांचे मायक्रोफिल्मिंग करून ते संगणक प्रणालीद्वारे जतन करून ठेवावेत.
- ग्रंथालयात टी. व्ही., रेडिओ, डी. व्ही. डी., इंटरनेट सारखी आवश्यक उपकरणे असावीत. शक्य असल्यास (A.C.) ची वातानुकूलित यंत्राची सोय असावी. तसेच सुरक्षतेच्या दृष्टीने (C.C.T.V.) कॅमेरा आवश्यक आहे.

भविष्यकाळात सार्वजनिक ग्रंथालयांची, गुणवत्ता केवळ त्यांच्या साहित्यसंग्रहावर अवलंबून राहणार नाही, तर ती ग्रंथालये आपल्या वाचकांना योग्य व अचूक माहिती किती तत्परतेने उपलब्ध करून देतात, यावर अवलंबून राहणार आहे. सार्वजनिक ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचे महत्त्वाचे वळण आले आहे. त्यामुळे ग्रंथालयाजवळ जी माहिती उपलब्ध नाही, ती इंटरनेटच्या मदतीने मिळवून ती आपल्या वाचकांना पुरविण्याची व्यवस्था आजच्या सार्वजनिक ग्रंथालयांना करावी लागणार आहे. राज्य मध्यवर्ती ग्रंथालयांपासून प्रत्येक गावातील ग्रंथालयात उपलब्ध असलेल्या साहित्याचा साठा कसा आहे, हे स्पष्ट करणारा डेटाबेस सार्वजनिक ग्रंथालयांना तयार करावा लागणार आहे. सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या या नेटवर्कशी सर्व प्रकारची ग्रंथालये व अंतिमतः राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय नेटवर्क जोडावे लागणार आहे. या काळात ग्रंथपालांनी आपले अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी आपल्या पारंपरिक भूमिकेत बदल करून माहिती तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करण्याची मानसिक तयारी ठेवली पाहिजे. ज्ञानप्राप्तीची जी अत्याधुनिक इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे अस्तित्वात आहेत. त्यांचा स्वीकार करून त्यांचा लाभ आपल्या वाचकांना मिळवून दिला पाहिजे. शहरी ग्रंथालयांचे आता झपाट्याने संगणकीकरण होत आहे. ग्रामीण ग्रंथालयांनीही या दृष्टीने पावले उचलणे गरजेचे आहे.

विचारपूर्वक आराखडा तयार करून नियोजनपूर्ण संगणकीकरण सुरू करावे. त्यासाठी ग्रंथालयाच्या चालकांनी आपल्या कर्मचाऱ्यांना माहिती तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था करावी. तसेच तंत्रज्ञानाचे सतत बदलणारे स्वरूप पाहता त्यांच्या प्रशिक्षणात सातत्य ठेवावे. आज ग्रंथालयीन प्रमाणपत्र शिक्षणक्रमात पारंपरिक पद्धतीने शिक्षण दिले जाते. त्यामध्ये बदल करून माहिती तंत्रज्ञान, नेटवर्कींग, संकेतस्थळ निर्मिती, अंकीय ग्रंथालये इत्यादी विषयांचा समावेश केल्यास ग्रंथालयांना सक्षम ग्रंथपाल व कर्मचारी मिळू शकतील.

समारोप

आधुनिक ज्ञान तंत्रज्ञानावर डिजिटल बुक, ओडिओ, व्हिडिओ साहित्यकृती बाजारात उपलब्ध होत आहेत. अमेरिकेसारख्या देशात हा प्रकार अल्पावधित लोकप्रिय बनला आहे. भारतातही यादृष्टीने वाचकांची मागणी वाढू लागली आहे. मोबाईल, आयपॅड यांसारख्या उपकरणांवर माहिती सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने सार्वजनिक ग्रंथालयांनी प्रयत्न करावयास हवेत.

आजच्या २१ व्या शतकामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयांनी माहिती तंत्रज्ञानाने निर्माण केलेल्या साधनांचा वापर करणे अपरिहार्य झाले आहे. अधिकाधिक लोक ग्रंथालयाकडे आकृष्ट होतील, या दृष्टीने सार्वजनिक ग्रंथालयांनी प्रयत्न करणे, ही आजच्या काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची :

१. आर्वीकर, भा. बा. व सातारकर, सु. प्र. (२००७) सार्वजनिक ग्रंथालय : सद्यस्थिती आणि बदलते स्वरूप. औरंगाबाद : शांभवी प्रिंटर्स अँड पब्लिशर्स.
२. करमरकर, प्रकाश गणेश (१९९६). आदर्श ग्रंथालय संघटन. मुंबई : मंगेश प्रकाशन.
३. पौडवाल, सुषमा व सावे, वसंत (२०१४) सार्वजनिक ग्रंथालये : प्रगती आणि वस्तुस्थिती. पुणे : माधवी प्रकाशन.
४. फडके, द. ना (२००७) ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
५. बालेकर, राजशेखर शं. (२०१२) सार्वजनिक ग्रंथालय : एक अभ्यास. नांदेड : संगत प्रकाशन.
६. कुंभार, राजेंद्र (२००८-०९) राष्ट्रीय ज्ञान आयोग आणि सार्वजनिक ग्रंथालये. ज्ञानगंगोत्री, सप्टे. - फेब्रु.
7. Bremer, Suzanne W. (1994) Long Range Planning : A how-to-do-it manual for public Libraries. New York : Neal-Schuman
8. Mahajan S.G. (1984) History of Public Library Movement in Maharashtra Pune : Shubhada Saraswat
9. Princeton, N. J. (1958) PLANNING THE PUBLIC LIBRARY. NEW YOUR: Remington Rand.